

CURRENT ISSUES OF CULTURAL LANDSCAPE

SOUČASNÉ PROBLÉMY KULTURNÍ KRAJINY

Malá L.

Ústav krajinné ekologie, MZLU v Brně, Agronomická fakulta, Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Česká republika.

E-mail: mala.lea@post.cz

ABSTRACT

The cultural landscape in EU is going through an important change. For the first time in history there will be more people living in towns than in the country. Thus in some areas we are found a problem with so-called denaturation of landscape. Together with eutrophication and unregulated urbanization these are the biggest issues of current landscape in the Czech republic. Relatively stable and balanced cultural landscape with range of microstructures is the studied catchment area of Fryšávka stream (in protected landscape area Žďárské vrchy). The greenery is on the high level there. Nevertheless there are the issues with eutrophication, soil erosion and change of species diversity for the benefit of expansive nitrophytes there.

ABSTRAKT

Kulturní krajina v zemích EU prochází v současné době významnou změnou. Poprvé v historii bude více obyvatel žít ve městech než na venkově. Místy tak dochází až k tzv. denaturaci krajiny. Spolu s eutrofizací a neregulovanou urbanizací venkova to jsou také dnes největší problémy kulturní krajiny v ČR. Příkladem relativně stabilní a vyvážené krajiny s řadou zachovaných mikrostruktur je zkoumané povodí řeky Fryšávky v CHKO Žďárské vrchy. Stav rozptýlené zeleně je zde na poměrně velmi vysoké úrovni. Přesto i v této oblasti nalezneme problémy s nadměrnou eutrofizací, půdní erozí a na některých lokalitách i se změnou druhové diverzity ve prospěch nitrofytů se snadnou šířitelností.

Klíčová slova: kulturní krajina, ochrana a stabilita kulturní krajiny, krajinné mikrostruktury, krajinná mozaika, rozptýlená zeleně

ÚVOD

Ještě před několika lety mělo téma ochrany kulturní krajiny obyčejný, konvenční charakter. Pro většinu lidí tato ochrana představovala zachování stávajících mezí, remízů, solitérních stromů a starých alejí, popřípadě správný management trvalých travních porostů a podobně. V současnosti se ale v zemích EU hovoří o tzv. venkovské pustině, která souvisí s celkovým rozbitím a úpadkem kulturní krajiny. Je dokonce zaváděn termín agrodésertifikace.

O postupném vyliďování venkova hovoří následující čísla: asi 80% území EU se skládá z různých venkovských oblastí, z nichž velká část je v nebývalém úpadku. Dnes je 50% farmářů starších 55 let a polovina z nich nemá žádné přímé následníky.

Obecně však lze říci, že vývoj krajiny nejde k lepšímu nebo horšímu – jsou to pouze naše citové dojmy. Současné změny nám ale mohou připadat velmi významné, a to nejen proto, že se jedná právě o naši současnost, ale především proto, že dnešní změna kulturní krajiny je skutečně velká. Poprvé v celé historii lidstva bude více obyvatel žít ve městech než na venkově. Očekává se, že do roku 2030 bude ve městech žít asi 72-75 % celkové evropské populace.

Kulturní krajina České republiky navíc ještě trpí pozůstatky z minulosti, z doby totalitního režimu. V krajině jako přírodním a kulturním fenoménu potřebujeme udržet nejenom kostru ekologické stability, ale také paměťovou strukturu. Ta je dána přírodními podmínkami a využíváním krajiny člověkem. Každý totalitní systém však mění vazby s minulostí, snaží se vymazat paměť. V praxi to znamená celkově změnit kvantitativní podobu krajinné mozaiky. V ČR tak bylo rozoráno 450 000 ha luk, 240 000 ha mezí, 50 000 ha remízků, více jak dvě třetiny polních cest a zlikvidováno kolem 45 000 km liniové zeleně. Navíc se průměrná velikost pozemku zvětšila téměř stokrát - z 23 arů v roce 1948 na 20 ha k roku 1990 (Kolektiv, 2000). Díky těmto “úpravám” dnes hovoříme o nevhodné blokaci pozemků či neprůchodnosti krajiny - tedy o problémech, které v době tradičního obhospodařování neexistovaly.

Mezi největší problémy současné kulturní krajiny v našich podmínkách tak patří:

1. *Nadměrná eutrofizace půdy a vody* - a to především dusíkem a fosforem. Je potřeba zdůraznit, že největší druhová diverzita se nachází v tzv. mezickém prostředí, to je prostředí průměrných hodnot stanovištních faktorů. Dnešní eutrofizace je největší přinejmenším v rámci celých čtvrtohor. Důležitý není jenom import živin do porostu (imise), ale také v poslední době stále aktuálnější nedostatek exportu živin v biomase (absence hospodářského managementu).
2. *Ústup fyzické přítomnosti člověka z krajiny*. Přítomnost člověka v krajině je dnes spíše jen virtuální - všude sice vidíme důsledky lidské činnosti (mnohde vedoucí až k denaturaci krajiny), lidí tu však potkáme jen velmi málo. Managementové úpravy (třeba kosení luk a následné pálení sena) mohou zachovat pár nyní již vzácných orchidejí, nedovedou ale zabránit odosobnění celého prostoru. Postupně zaniká mozaičnost krajiny a krajinné mikrostruktury, vzniklé právě dlouhodobou kultivací.
3. *Pohledové neboli estetické znehodnocení krajiny*. Nově se hovoří také o tzv. privatizaci obzoru - horizont jako věc veřejná, je dnes často narušován zejména telekomunikačními věžemi mobilních sítí. Dalším problémem souvisejícími s estetikou krajiny je současná urbanizace. Okraje větších měst a pásma kolem hlavních silnic a dálnic jsou znehodnocena nevhodnými vilkovými koloniemi, sklady a obchodními komplexy.

Vesnice jsou zase rušeny zbytečně okázalými stavbami, jako jsou velmi oblíbené domy typu mexických rančů či amerických vil.

METODIKA

Všechny tyto současné změny kulturní krajiny řeším na základě komparace dvou zcela odlišných produkčních typů krajín. Na jedné straně zemědělsky intenzivně využívaná krajina jižní Moravy (Žabčicko) a na straně druhé extenzivní krajina v marginálních podmínkách - povodí řeky Fryšávky v CHKO Žďárské vrchy.

Práce je zaměřena na zjištění současného stavu vybraných oblastí podrobným terénním mapováním a na vývoj těchto krajín v průběhu posledních přibližně 50ti let. Metodika byla převzata z mapování krajiny (Pellantová, 1994). Vlastní průběžné změny v krajině se určují z archivních leteckých snímků a odrážejí především změny stavu tzv. rozptýlené zeleně.

VÝSLEDKY A DISKUSE

Je zcela zřejmé, že jiná situace je v úrodných nížinách a jiná v členitém terénu podhorských oblastí. V nížinách zcela převládá orná půda v obrovských lánech s minimem rozptýlené zeleně. Jinak je tomu v málo zalidněných územích vyšších poloh s mělkou a kamenitou půdou, avšak s celou řadou krajinných mikrostruktur.

A právě krajina v povodí řeky Fryšávky se vyznačuje – na rozdíl od zkoumaného území jižní Moravy – poměrně vysokou ekologickou stabilitou, která je dána především různými formami rozptýlené zeleně. Biologická diverzita krajiny vychází z rozmanitosti stanovištních podmínek jako je geologický podklad, svažitost, vlhkost apod. V obhospodařované a osídlené krajině jsou však přírodní podmínky překryty vlivy lidské činnosti, které vedou k uniformitě krajinné struktury a k potlačování druhové rozmanitosti. V zemědělské krajině se může druhová rozmanitost rozvinout prakticky jen na neobhospodařovaných pozemcích a na extenzivně využívaných loukách a pastvinách.

Střední část povodí řeky Fryšávky je typická četnými krajinnými mikrostrukturami, které vznikaly jako vedlejší produkt lidské činnosti a také díky regenerační schopnosti krajiny. Mezi tyto struktury řadíme např. drobné remízky, solitérní stromy, skupiny starých ovocných stromů, mokřadní loučky, prameniště, tůňe, travnaté meze a především (pro tuto oblast velmi typické) kamenice. Mají převážně liniový charakter a dříve sloužily jako hranice mezi pozemky. Všechny tyto přirozeným vývojem i dlouhodobou kultivací vzniklé krajinné prvky mají velký estetický a kulturní význam. Jsou skladebnými a harmonizujícími prvky obrazu krajiny. Bez nich je krajina mrtvým prostředím, které člověk jako přírodu přestává vnímat. Navíc se v těchto enklávách mohou i v současné době nacházet přirozené nebo spíše přírodě blízké ekosystémy, které zvyšují biologickou rozmanitost krajiny. S rostoucím počtem formací se pak rozšiřuje soubor forem života, krajina se stává biologicky složitější a provázanější, potravní sítě se zahušťují a narůstá vliv přirozených regulačních faktorů.

Povodí Fryšávky se navíc nachází v chráněné krajinné oblasti. Tím je zabezpečena ochrana před největšími negativními změnami, hrožícími současné venkovské krajině. Díky odstupňovaným ochranným podmínkám, které platí podle zákona č. 114/1992 Sb. ve všech CHKO, je částečně regulována eutrofizace omezením až vyloučením hnojení na vybraných lokalitách a dochází k usměrňování nevhodné výstavby mimo zastavěná území. Je zde dobře zpracován management druhově bohatých trvalých travních porostů, i když s tím spojené finanční náklady jsou problémem i pro chráněná území. Navíc je v celém povodí vyhlášeno velké množství významných krajinných prvků (VKP), jako velmi cenných segmentů krajiny, které podle zákona spadají do tzv. obecné ochrany. Je totiž velkou chybou, jsou-li jednotlivé segmenty krajiny hodnoceny pouze na základě přítomnosti vzácných či zajímavých druhů rostlin a živočichů. To je sice rozhodně významné kritérium, nicméně ale jen jedno z celého spektra ekologického působení přírody.

Zkoumané povodí řeky Fryšávky je jedinečné četností svých zbylých mikrostruktur a také rozsahem druhově pestrých mokřadních a rašelinných luk, citlivě doplněných lidovou architekturou bývalých usedlostí. Celé území bylo navíc v 80. letech vybráno jako regionální model subnárodní strategie ochrany a díky svým jedinečným hodnotám se dostalo do tzv. Zelené knihy 44 významných evropských krajin.

I přes všechny pozitivní skutečnosti byly v průběhu loňského a letošního mapování zjištěny některé problémy a negativní vlivy narušující tuto relativně stále harmonickou krajinu Českomoravské vrchoviny. Jedná se především o stále vysoké procento zornění spojené s neochotou zdejších zemědělců zvýšit podíl TTP, o škody působené půdní erozí a také o celkové floristické složení drobných enkláv, nepodléhajících přímému obhospodařování.

Odrzem všech negativních změn v krajině (jako je např. nadměrná eutrofizace, nedostatečná nebo nevhodná péče o travní porosty, “vyliďňování” venkova) je pak i změna ve vegetačním složení – ve vlastní druhové diverzitě.

Jsme navíc svědky mnohých nežádoucích rostlinných expanzí. Expandují zejména třtina křovištní (*Calamagrostis epigejos*), svízel přítula (*Galium aparine*), smetanka lékařská (*Taraxacum officinale*), kopřiva dvoudomá (*Urtica dioica*), pelyněk černobýl (*Artemisia vulgaris*), bez černý (*Sambucus nigra*), z dřevin pak jasan ztepilý (*Fraxinus excelsior*).

Obecně lze tedy říci, že expandují převážně robustní R až RC-stratégové, nároční na živiny se snadnou šířitelností.

V následující tabulce jsou uvedeny nejčastější rostlinné druhy v současné době volně expandující kulturní krajinou:

Tab.1: Hlavní expanzní druhy současnosti

nivy toků – lemy	bršlice kozí noha, kopřiva dvoudomá, svízel přítula, opletník plotní, bez černý
nivy toků – louky	psárka luční, kakost luční, bolševník obecný
nivy toků – mokřady	chrastice rákosovitá, lipnice bahenní, orobinec širolistý, rákos obecný, pryskyřník plazivý, okřehek menší
paseky a obnažené půdy strží a vývratů	lipnice smáčkutá, třtina křovištní, třtina chloupkatá, třtina rákosovitá, pcháč rolní, podběl lékařský, vrba jíva
místa koncentrace zvěře nebo lidí (stezky, sídla, pastviny)	bojínek luční, lipnice roční, srha laločnatá, podběl lékařský, jitrocel větší, mochna nátržník, rdesno ptačí, merlík bílý, merlík zvrhlý, pelyněk černobýl

Z tabulky však vyplývá, že expanzních druhů je příliš málo, než aby se dalo hovořit o apofytizaci krajiny. Většina vln apofytizace již prošla v dávné minulosti a za současné změny jsou odpovědný daleko spíše re-invaze archeofytů, popř. invaze neofytů.

Výčet druhů navíc odpovídá tezi, že současná kulturní krajina je v regresní fázi kultivace - úspěšné jsou především druhy lesních lemů a pasek expandující i do bezlesí jakožto pionýři lesa.

ZÁVĚR

Ke zmírnění těchto současných vývojových tendencí kulturní krajiny může sloužit např. správný management travních porostů nebo využívání podpůrných agroenvironmentálních programů - zejména Programu péče o krajinu. V rámci CHKO Žďárské vrchy je z tohoto programu poskytováno nejvíce dotací na údržbu vlhkých luk s výskytem chráněných rostlin a na výsadbu dřevin podél toků a cest.

Závěrem lze říci, že v každém zalidněném území, po tisíciletí přizpůsobovaném potřebám člověka, jde především o ochranu ekologicky vyvážené a citlivě obhospodařované kulturní krajiny před neúměrnou nebo nevhodnou exploatací nebo naopak před spontánním pustnutím. Vlastnímu vývoji krajiny však zabránit nelze.

POUŽITÁ LITERATURA

Hájek, P. (red.): Krajina zevnitř. Malá Skála, Praha, 2002.

Jelínek, F.: Nedocenené bohatství. MŽP, Praha, 1999.

Kolektiv: Žďárské vrchy v čase a prostoru. Sborník konferenčních příspěvků, Sphagnum, Žďár nad Sázavou, 2000.

Kolektiv: Kulturní krajina aneb proč ji chránit. MŽP, Praha, 2000.

Pellantová, I.a kol.: Metodika mapování krajiny. VaMP ČÚOP, Brno, 1994.

Řetický, J.: Zemědělství a ochrana přírody v CHKO Žďárské vrchy. In Drosera 9/2000. Informační a metodický bulletin. Sphagnum, Žďár nad Sázavou, 2000, s. 12-13.